

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2025, s. 13: 859-896

Molla Hüsrev'e Göre Geniş Zamanlı (Müvessa') Vacipler
Broad Time Obligations (al-Wâjib al-Muwassa') According to Mullā
Khusraw

Hadi SOFUOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD,
Asst. Prof., Dokuz Eylül University,
Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
hadi.sofuoglu@deu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5210-8257

DOI: 10.56720/mevzu.1608802

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Aralık / December 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 3 Mart / March 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: Sofuoğlu, Hadi. "Molla Hüsrev'e Göre Geniş Zamanlı (Müvessa')
Vacipler". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (Mart 2025): 859-896.
<https://doi.org/10.56720/mevzu.1608802>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makale, İslam hukuk usulünde müvessa' (geniş zamanlı) vacipler konusunu Osmanlı dönemi fıkıh usulcülerinden Molla Hüsrev'in "Mir'âtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl" ve şerhi "Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mir'âtü'l-vüşûl" adlı eserleri çerçevesinde nitel araştırma yöntemi ile derinlemesine metin analizi yapmak suretiyle incelemektedir. Müvessa' vacipler, fıkıh usulünde Şâri tarafından belli bir vakitle ilişkilendirilmiş vacipleri konu edinen "muvakkat vacipler" başlığı altında ele alınır. Belirlenen zaman dilimi içinde hem emredilen vacibin hem de benzer diğer yükümlülüklerin yapılabilmesi mümkündür. Bu bakımda usulcüler, mükellefin ne zaman eda ile yükümlü sayıldığı, başka bir deyişle vaktin hangi anının edaya sebep veya edanın geçerliliği için şart olduğu konularını tartışmışlardır. Molla Hüsrev de eserlerinde konuyu en kapsamlı bir şekilde ele alan ve tartışan müelliflerden biridir. O eserlerinde genellikle Hanefî mezhebinin yaklaşımını yansıtmakla beraber zaman zaman kendine özgü açıklamalarla mezhep içindeki farklı duruşunu da ortaya koymuştur. Ayrıca, Şâfiî mezhebi gibi diğer mezheplere mensup usulcülerin görüşlerini yer yer eleştirerek konuyu mukayeseli bir perspektifte değerlendirmektedir. Bu bağlamda önemli gördüğümüz müvessa' vacipler meselesi güncel literatürde detaylı bir şekilde incelenmediği tespit edildiğinden makalenin konusu haline gelmiştir. Konunun Molla Hüsrev perspektifiyle ele alınmasının nedeni de onun diğer usulcülere göre konuyu en kapsamlı bir şekilde ele alması, mukayeseli bir şekilde incelemesi, diğer görüşlere değinmesi ve eleştirmesi, muhtemel veya vaki sorulara kendi görüşlerine göre cevap vermesidir. Bu bakımdan çalışma aynı zamanda Molla Hüsrev'in özgün görüşlerinin usul ilmi içindeki yerini tespit etmeyi de amaçlamaktadır. Molla Hüsrev, vakitle kayıtlı vacipleri dar, geniş ve meşuk vakitli vacipler olarak ele alırken vakti zarf, şart ve sebep olarak sınıflandırmaktadır. Bunu yaparken söz konusu ayrımın vakitle kayıtlı vaciplerde yükümlülüğün ortaya çıkması, zamanında edası ve ertelenmesi üzerindeki etkilerini mezhep içi ve mezhepler arası tartışmalara yer vererek detaylandırmakta ve kendi görüşlerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, makale sadece Hanefî mezhebi içindeki doktriner çeşitlilikleri ve farklılıkları ortaya çıkarmakla kalmamakta; aynı zamanda, Molla Hüsrev'in kendi dönemindeki ve önceki dönemlerdeki fıkıh usulü yazımına yaptığı katkıları analiz ederek, onun mezhep içi ve mezhepler arası tartışmalar içerisindeki yerini de

konumlandırmaya çalışmaktadır. Son olarak, Molla Hüsrev'in eserleriyle doğrudan bir etkileşime giren bu makale, İslam hukukunda vakit kavramının teorik temellerine dair literatüre mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usulü, Müvessa' Vacipler, Vakıt, Molla Hüsrev

Abstract

This article examines the concept of "*al-wājib al-muwassa'*" (temporally extended obligations) in Islamic legal theory (*uṣūl al-fiqh*) through an in-depth textual analysis of Mullā Khusraw's works, "*Mirḳāt a'l-vuṣūl ilâ 'ilm a'l-uṣūl*" and its commentary, "*Mir'ât a'l-uṣūl fi ṣarḥ Mirḳāt al-vüṣūl*", employing a qualitative research methodology. *al-wājib al-muwassa'*, within the framework of legal theory, are classified under the category of "*al-wājib al-muwaqqat*" (time-bound obligations), which pertain to obligations associated with a specific timeframe by the Lawgiver (*Sharī*). Within the stipulated timeframe, it is possible to fulfill both the prescribed obligation and other comparable duties. Consequently, legal theorists have deliberated on the precise moment when an individual becomes obligated to perform the act, as well as the temporal conditions that render its fulfillment valid or mandatory. Mullā Khusraw is one of the most prominent scholars to have comprehensively addressed and debated this issue in his works. While he predominantly reflects the Hanafi school's methodology, he occasionally adopts distinctive positions, offering unique insights that diverge from mainstream interpretations within the school. Furthermore, he critiques the perspectives of legal theorists from other schools, such as the Shafī'i, thereby approaching the issue through a comparative lens. The selection of *al-wājib al-muwassa'* as the subject of this study stems from the observation that this topic remains insufficiently explored in contemporary academic literature. Mullā Khusraw's treatment of the subject is particularly noteworthy for his comprehensive analysis, his comparative examination of other perspectives, his critique of alternative views, and his responses to hypothetical and practical inquiries based on his unique methodology. Accordingly, this study also seeks to identify the position of Molla Husrev's original contributions within the broader discipline of Islamic legal theory. Mullā Khusraw categorizes time-bound obligations into narrow, extended, and ambiguous temporal

frameworks, and further classifies time as a container (*zarf*), a condition (*şart*), or a cause (*sabab*). In doing so, he elaborates on how these distinctions influence the emergence of obligations, their timely fulfillment, and potential deferral, contextualizing his analysis within intra- and inter-madhab discussions while articulating his own perspectives. This article not only highlights the doctrinal diversity and variations within the Hanafi school but also endeavors to position Mullā Khusraw's contributions within broader juristic debates, analyzing his influence on the development of legal theory in his era and preceding periods. Finally, engaging directly with Mullā Khusraw's works, this study aims to make a modest contribution to the academic discourse on the theoretical foundations of the concept of time in Islamic legal thought.

Keywords: Islamic Law, Usûl al-Fiqh, al-Wâjib al-Muwassa', Time, Mullā Khusraw

Giriş

Çalışmamızda Osmanlı dönemi meşhur fakihlerinden Molla Hüsrev (öl. 885/1480)'in "*Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*" ve şerhi "*Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâti'l-vüşûl*" adlı eserlerinde¹ ele aldığı müvessa' vaciplerde emir-vakit ilişkisi ele alınacak ve bu bağlamda vaktin müeddâ için zarf, şart ve sebep olması hususları üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın odak noktası, fıkıh usulünde mutlak ve mukayyet olarak önce ikiye ayrılan ve sonra mukayyet emirlerin bir bölümünü teşkil eden geniş zamanlı (müvessa) vaciplerin vakit ile ilişkisine tekabül etmektedir. Dolayısıyla Molla Hüsrev üzerinden vakti Şâri tarafından

¹ Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* adlı kısa bir fıkıh usulü eseri yazmış, bu eserin anlaşılmasındaki zorluklar üzerine *Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâti'l-vüşûl* adıyla bir şerh kaleme almıştır. Eser, bir mukaddime ve iki bölümden oluşur. Birinci bölümde fikhî hükümlerin delilleri kitap, sünnet, icmâ ve kıyas başlıkları altında ele alınır; sünnet ve kıyas konuları içinde istihsan ve istishâb da işlenmiştir. İkinci bölümde ise hüküm, hâkim, mahkûm-bih ve mahkûm aleyh gibi hükümler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Eserin sonunda ictihad ve ictihadda hata-isabet konusu tartışılmıştır. Molla Hüsrev, eserinde yirmi sekiz usul ve fûrû kitabına atıfta bulunmuş, tartışmalarda aklî delillere daha fazla yer vermiştir. *Mir'âtü'l-uşûl*, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve birçok kez basılmıştır. Molla Hüsrev'in hayatı ve eserleri için bkz. Mehmed b. Ferâmur b. Ali Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl - Mir'âtü'l-uşûl fî şerhi Mirkâti'l-vüşûl* (Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü), çev. Davut İltaş (İstanbul, 2024), 1/23 vd.; Ferhat Koca, "Mir'âtü'l-Uşûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/148.

belirlenmiş emirlerden geniş zamanlı olanlarla vakit arasındaki ilişki ve mükellef üzerindeki etkileri hususunda bir okuma yapılacaktır.

Bir usulcü olarak Molla Hüsrev'i seçmemizin sebebi, hem konuyu Hanefî mezhebi içinde en kapsamlı bir şekilde ele alan bir usulcü hem de söz konusu eserlerinin uzun yıllar Osmanlı eğitim müfredatında takip edilen başlıca fıkıh usulü eserlerinden biri olmasıdır. Molla Hüsrev eserinde meseleleri sadece teorik açıklamalarla ele almamış aynı zamanda örnek vakalarla açıklayarak gerek mezhep içi ve gerekse mezhepler arası muhalif görüşleri ele alarak ve muhataplarının vaki veya muhtemel itiraz cümlelerine cevaplar vererek konuyu zengin ve teferruatlı bir şekilde irdelemiştir.

Yöntem

Bu çalışmada, İslam hukuk usulünün temel kavramları olan "vakit" ve "emir" ilişkisinin incelenmesine yönelik nitel bir araştırma kullanılmıştır. Çalışmamızda "*Mir'âtü'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüşûl*" adlı eserin 1321 yılında İstanbul'da Şirket-i Sahafiyeye-i Osmâniyye matbaasında tabedilmiş nüshası kullanılmıştır. Bu makalenin nihai çalışmalarını yaptığımız 2024 yılında Davut İltaş tarafından çevirisi yapılan ve Kültür Bakanlığı Yayınları arasında "*Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl mir'âtü'l-usûl fi şerhi mirkâti'l-vusûl Molla Hüsrev'in Fıkıh Usûlü*" başlığıyla çıkan iki ciltlik tercüme eser de dikkate alınmış ve dipnotlarda yer verilmiştir.

Çalışmada, Molla Hüsrev'in orijinal metinleri ve bu metinlere dair yapılan şerhler üzerinden derinlemesine bir içerik analizi gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Hanefî mezhebine mensup Cessâs (öl. 370/981), Şemsüleimme Serahsî (öl. 483/1090) ve Ebü'l-Usr Pezdevî (öl. 482/1089) gibi klasik usulcülerle Molla Hüsrev'in yaklaşımları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Her bir âlimin vakit kavramına getirdiği farklı bakış açıları ve bunların fıkhi yükümlülüklerin edası üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Literatür Değerlendirmesi

Emirlerin vakit açısından mutlak ve mukayyet olarak sınıflandırılması konusunu ele alan sayısız usul eserinden bahsedilebilir. Bunların hepsini zikretmek elbette çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Ancak burada konumuza da uygun olarak eda vakti Şârî tarafından belirlenmiş mukayyet emirleri inceleyen

özellikle meşhur Hanefî usul eserleri hakkında kısa bilgi vermek istiyoruz. Bindiği gibi Hanefî usul geleneğinde “vakitle kayıtlanmış (muvaqqat) emirler” konusu, farklı usulcülerin çeşitli yaklaşımlar geliştirdiği, zengin bir tartışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Hanefî âlimlerinden Cessâs ve Serahsî, konuyu “muvaqqat emir” başlığı altında ele almıştır.² Cessâs, bu başlık altında yalnızca namaz vakti gibi belirli bir zamana bağlı emirleri ele almış, diğer vakit türlerine değinmeden ve herhangi bir sınıflandırma yapmadan konuyu dar bir çerçevede incelemiştir. Serahsî ise, emrin zamanla ilişkisini daha geniş bir perspektiften ele alarak, vakitleri üç ana kategoriye ayırmış ve bu sınıflandırma üzerinden hüküm çıkarmıştır.

Debûsî (öl. 430/1039) ve Pezdevî de benzer şekilde “muvaqqat ibadetler” kavramı üzerinden vakitle kayıtlı ibadetlere dair görüş bildirmişlerdir.³ Ancak bu iki âlim arasında da metodolojik farklılıklar göze çarpmaktadır. Debûsî vakitleri üç grupta incelerken, Pezdevî, usulünü inşa ettiği dörtlü sisteme uygun olarak, vakit için dört farklı kategori belirlemiştir. Bu yaklaşımlar, Hanefî usulcülerinin vakitle ilişkili emirleri ele alış biçimlerinde önemli bir çeşitlilik olduğunu göstermektedir.

Sonraki dönem Hanefî âlimlerinden Ebû'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310), bu konuya daha sistematik bir yaklaşım getirerek, “muvaqqat emirler” başlığı altında meseleyi özet bir şekilde incelemiştir.⁴ Nesefî'nin metni, önceki âlimlerin farklı görüşlerini birleştirme niteliği taşımakta ve bu ihtilafların büyük ölçüde lafzî olduğunu, özünde ise aynı noktaları vurguladığını göstermektedir.

² Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve ş-şuûnî'l-İslâmiyye, 1994), 2/123; Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 1/30.

³ Ebû Zeyd 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Omer b. 'Îsâ ed-Debûsî, *Taḳvîmu'l-Edille fi'l-Uşûli'l-Fıkh*, thk. Ḥalîl Muḥyiddîn el-Meyyis (b.y.: y.y., 1421/2001), 67; Fahrü'l-İslâm Alî b Muhammed el-Hanefî el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. (Medine: Darü's-Sirac, 2014), 161 vd.

⁴ Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Aḥmed en-Nesefî, *el-Menâr fi-Usûli'l-Fıkh* (İstanbul: Dersaadet, 1326), 12; Ayrıca bkz. İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1308), 203.

Molla Fenârî (öl. 834/1431) ise bu tartışmayı yeni bir boyuta taşıyarak, konuyu klasik emir ve me'mûrun-bih konusunda değil, hüküm teorisi çerçevesinde eda konusu içerisinde ele almıştır.⁵ Molla Fenârî, belirli bir zamanla sınırlı olan edayı, vakit açısından altı farklı kategoriye ayırmış ve bu sınıflandırma sonraki Hanefî âlimleri üzerinde etkili olmuştur.

Molla Fenârî'nin ortaya koyduğu bu yaklaşım, sonraki Hanefî usul âlimleri arasında kabul görmüş, Molla Hüsrev tarafından da büyük oranda benimsenmiştir. Ancak Molla Hüsrev, bu taksimi *edanın vakit açısından kısımları* bağlamında değil, daha ziyade *vakitle kayıtlı emir* başlığı altında incelemiştir.⁶ Bunu yaparken zaman zaman kendi görüşlerini açıklamış, mezhep içi ve mezhepler arası tartışmalara yer vermiştir. Kanaatimize göre bu yönüyle konu, diğer usul eserlerine göre daha anlaşılır ve kapsamlı hale gelmiştir.

Hanefî fıkıh usulünde vakit kavramı ve emredilen hususlar açısından vakit çeşitlerini ele alan güncel çalışmalara baktığımızda Mehmet Ümütli'nin "Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler (Vakit Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)" adlı makalesi dikkati çekmektedir.⁷ Makale Hanefî usul düşüncesinde vakit teorisinin gelişimini ele almaktadır. Yazar, İslam hukukunda vakit kavramının ibadetler üzerindeki etkisini detaylandırmakta ve özellikle emir veya me'mûrun-bihin bir kaydı olarak vakitlerin nasıl sınıflandırıldığını incelemektedir. Makalede, Hanefî usul âlimlerinin geniş vakit, dar vakit ve müşkil vakit gibi farklı vakit kategorileri üzerine geliştirdikleri teoriler ele alınarak, bu teorilerin İslam hukukundaki yeri ve önemi tartışılmaktadır. Ümütli, Hanefî âlimlerinin bu konuya katkılarını tarihsel bağlamda değerlendirmekte ve vakit kavramının İslam hukukunda ibadetlerin gerçekleştirilmesi üzerindeki rolünü açıklamaktadır

⁵ Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî el-Fenârî, *Fusûlu'l-Bedâi' fi Usûli's-Şerâ'i'*, thk. Muhammed Huseyn Muhammed Hasen İsmail (Beirut: Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/218 vd.

⁶ Bkz. Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/374 vd.

⁷ Bkz. Mehmet Ümütli, "Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler (Vakit Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2019), 123-139.

Son olarak Şükrü Şirin tarafından kaleme alınan “Müşkil Vakit Dilemması: Doktrinden Pratiğe Hac Örneği”⁸ adlı makale de dikkate değer bir çalışmadır. Bu makale, İslam hukuku perspektifinden “müşkil vakit” kavramını ele alarak hac ibadeti örneği üzerinden bir değerlendirme sunmaktadır. Yazar, makalesinde İslam hukukunda vakit kavramının ibadetler üzerindeki etkisini detaylandırmakta ve özellikle Hanefî mezhebinde geliştirilen “müşkil vakit” teorisini incelemektedir. Hac ibadetinin müşkil vakit olarak nitelendirilmesinin gerekçelerini açıklarken, bu vakit türünün teorik olarak ibadetin birden fazla kez yapılabileceği bir zaman dilimi sunduğunu, ancak bunun pratikte geçerli olmadığını vurgulamaktadır. Yazar, hac vaktiyle ilgili hükümlerin teorik ve pratik yönlerini ele alarak, bu ayırımın İslam hukukundaki yerini ve sonuçlarını tartışmaktadır. Makale, vakit teorisi, müşkil vakit ve bu bağlamda haccın fıkhi değerlendirmesini ele alırken, müşkil vakit kavramının pratikteki faydasının sınırlı olduğuna dikkat çekmektedir.

1. Fıkıh Usulünde Vakit Kavramı

Sözlük anlamıyla vakit, “zamanın belirli bir parçası” anlamına gelir. Arapça V-K-T kökünden türeyen mîkât (çoğulu mevâkît), belirli bir iş için tayin edilen zamanı veya mekânı ifade eder.⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de vakit ve bu kökten gelen kelimeler (mîkât, mevâkît, mevkût) toplamda on üç ayette¹⁰ geçmektedir. Kelimenin farklı türevleri, hadislerde de kullanılmıştır.

Fıkıh usulünde vakit, şer'î hükümlerin bir kısmına illet ve sebep kılınmasının yanı sıra, vâcibin edasının şartı olarak büyük bir öneme sahiptir. Fürû-ı fıkıhta vakit, ibadetler, akitler ve çeşitli tasarruflarda şart olup olmaması açısından incelenir. Usul-i fıkıh eserlerinde vakit, özellikle vaz'î hüküm veya me'mûrun-bih konularında önemli bir kıstas olarak yer alır ve özellikle vâcibin edâ ve kazâ bakımından ele alındığı bölümlerde detaylıca incelenir.¹¹

⁸ Bkz. Şükrü Şirin, “Müşkil Vakit Dilemması: Doktrinden Pratiğe Hac Örneği”, *Kilitbahir* 21 (18 Eylül 2022), 44-66.

⁹ Bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, “Vakit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/488.

¹⁰ Bakara 2/189; Nisa 4/103; Araf 7/142, 143, 155, 186; Hicr 15/38; Şuara 26/38; Sâd 38/81; Duhan 44/40; Vâkıa 56/50; Mürselât 77/11; Nebe 78/17.

¹¹ Debûsi, *Takvîmu'l-Edille*, 62.

2. Belirli Bir Vakti Olup Olmaması Açısından Emirler

Fıkıh usulünde emirler vakit açısından incelendiğinde mutlak ve mukayyet olmak üzere iki ana kategoriye ayrılır. Mutlak emirler, zekât ve fıtır sadakası gibi belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmamış emirlerdir. Mukayyet emirler ise, namaz, oruç ve hac gibi belirli bir zaman dilimi içinde yerine getirilmesi gereken emirlerdir.¹²

2.1. Mutlak Emirler

Mutlak emirler, mükellefin dilediği zaman yerine getirebileceği emirlerdir.¹³ Bu emirler, belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmadığı için, mükellef bu emirleri ne zaman yerine getirirse getirsin, bu ifa eda olarak kabul edilir ve kaza olarak değerlendirilmez. Bu tür emirlerin yerine getirilmesinde gecikme gayr-i meşru sayılmaz çünkü mükellefin tercihine bırakılmıştır. Kefaret oruçları, mutlak nezirler ve Ramazan orucunun kazası, mutlak emir kapsamında kabul edilir.

Mutlak emir, fevre değil, terâhiye hamlolunur; yani, hemen yerine getirilmesi gerekmez. Terâhî, emredilen şeyin belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmamış olmasını ifade ederken, fevr, emredilen şeyin yerine getirilmesine güç yetirildiği anda, geciktirilmeksizin yapılması zorunluluğunu ifade eder. Molla Hüsrev; Hanefî usulcü Kerhî (öl. 340/952) ile Şâfiîlerin bu görüşte olduğunu belirtir.¹⁴ Ona göre Hanefîlerin, Şâfiîlerin büyük çoğunluğunun ve kelimcilerin genelinin benimsediği görüş, mutlak emrin fevrîliği gerektirmediğidir. Zira bu görüş İmâmeyn arasında da ihtilaf konusu olmamıştır.

¹² Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/134-136; Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥanefî Abdülaziz el-Buḥârî, *Keşfu'l-'esrâr an-usul-i Fahri'l-İslam el-Pezdevî* (İstanbul: Şirketü's-sahafeti'l-İslâmiyye, ts.), 1/123; Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Fıkıh Usulü Mirkâtü'l-vüsûl Tercümesi ve Şerhi*, çev. Haydar Sadıkoğlu (İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2014), 84-86; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/374; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, ed. M. Çevik - K. Meral (Meral Yayınları, 1966), 56.

¹³ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/134-136; Abdülaziz el-Buḥârî, *Keşfu'l-'esrâr*, 1/123; Molla Hüsrev, *Fıkıh Usulü Mirkâtü'l-vüsûl Tercümesi ve Şerhi*, 84-86; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/374; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 56.

¹⁴ Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl şerhu Mirkâtü'l-vüsûl* (İstanbul: Şirket-i Sahafiyeye-i Osmânî, 1321), 35, 38; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/376.

Mutlak emrin fevre delalet ettiğini savunanlara göre ise, "Sana emrettiğim halde seni secde etmekten alıkoyan nedir?"¹⁵ ayetini gerekçe olarak ileri sürerler. Onlara göre Allah, emir mutlak olmasına rağmen hemen secde etmediği için İblis'i kınamıştır. Eğer mutlak emir fevrî olmasaydı, İblis'e bu şekilde kınama yöneltilmezdi, diyerek görüşlerini temellendirmeye çalışmaktadır.

Molla Hüsrev ve mutlak emrin fevre delalet etmediği görüşünü savunan Hanefî âlimleri, muhaliflerin ileri sürdüğü bu gerekçeye karşı çıkararak, söz konusu ayette fevrîliğin doğrudan emrin kendisinden değil, "الفعواله ساجدين" (Hemen ona secdeye kapanın)¹⁶ ayetindeki "fe" edatından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Bu bağlamda, mutlak emrin fevre delalet ettiğine dair iddianın, ayette geçen emir ifadesine dayanarak kesin bir hükme ulaşamayacağını ifade etmişlerdir.

Ayrıca, muhakkik usulcüler, "Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun!"¹⁷ ayetinin, ezandan hemen sonra namaza gitmeyi zorunlu kıldığına dair açık bir delalet taşımadığını savunmuşlardır. Dolayısıyla, mutlak emrin fevre delalet ettiğini iddia edenlerin, bu ayetteki "fe" edatını fevr anlamında yorumlamalarının tutarsız olduğu ileri sürülmüştür. Molla Hüsrev, bu yaklaşımın çelişkili olduğunu belirterek, mutlak emrin fevre delalet ettiği yönündeki iddianın, bağlamdan bağımsız bir yorum olduğunu ve bu nedenle kesin bir hüküm oluşturamayacağını vurgulamaktadır.¹⁸

Molla Hüsrev'e göre, İblis'in kınanmasının sebebi, onun isyanının açıkça ortaya çıkması ve çoğunluğa muhalefet etmesi olabileceği gibi, "Secde edin!" emrinin belirli bir zaman dilimiyle sınırlı olması ve İblis'in bu süre içinde emri yerine getirmemesi de olabilir. Dolayısıyla, muhaliflerin bu ayetten çıkardığı sonuç, konuyla ilgili yeterli delaleti taşımamaktadır.¹⁹

Molla Hüsrev'e göre, fevr arızî (zâit) bir durumdur; yani doğrudan emirden kaynaklanan bir gereklilik değil, ancak belirli bir karine bulunduğu

¹⁵ A'râf 7/12.

¹⁶ Hicr 15/29; Sâd 38/72

¹⁷ Cuma 62/9.

¹⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 38-39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkh Usulü*, 1/376.

¹⁹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkh Usulü*, 1/376.

ortaya çıkan bir özelliktir. Bu nedenle, emrin mutlaka hemen yerine getirilmesini gerektirmez; aksine, hâl ile kayıtlanma²⁰ anlamına gelir ve mutlak emrin derhal yapılması anlamında bağlayıcılığına dair ek bir delile ihtiyaç duyar. Oysa asıl olan, bir karineye gerek duyulmayan durumdur. Molla Hüsrev, bu görüşünü şu örneklerle desteklemektedir: “Hemen yap!”, “Bir saat sonra yap!”, “Bir gün sonra yap!” gibi emirlerin her biri doğru bir kullanımdır. Eğer mutlak emir, doğrudan fevre delalet etseydi, “Bir saat sonra yap!” ve “Bir gün sonra yap!” gibi ifadeler çelişkili olur, “Hemen yap!” emri ise anlam bakımından gereksiz bir tekrar niteliği taşırdı.²¹ Dolayısıyla, Molla Hüsrev, mutlak emrin fevre delaletine dair açık bir delil bulunmadıkça, onun terâhî (zamana yayılma) anlamını mümkün kılan bir emir türü olduğunu savunmaktadır.

Molla Hüsrev’in bu görüşüne yönelik bir itiraz, “Hemen yap!” ifadesinin beyân-ı takrîr (pekiştirme) anlamına gelebileceği, dolayısıyla mutlak emrin fevre delaletini desteklediği yönündedir. Aynı şekilde, “Bir saat sonra” veya “Bir gün sonra” gibi ifadelerin beyân-ı tağyîr (önceki hükmü değiştirme) olarak anlaşılabilmesi ileri sürülmüştür.

Ancak, Molla Hüsrev bu itiraza karşı çıkarak, “Hemen yap!” ifadesinin beyân-ı takrîr olarak değerlendirilmesi durumunda, emrin mutlak kalmaya devam edeceğini ve “şimdi” kaydının emre herhangi bir kısıtlama getirmeyeceğini belirtir. Oysa ona göre, “Yap!” emri mutlak iken, “Hemen yap!” ifadesi mukayyed bir emir olarak kabul edilmelidir. Ayrıca, icmân da “Hemen yap!” ifadesinin beyân-ı takrîr olmadığı yönünde oluştuğunu vurgulayarak, mutlak emrin fevrîliği gerektirdiği iddiasına karşı çıkar.

Bu görüşe şu şekilde itiraz edilmiştir: Birinci örnekteki “hemen” ifadesi, beyân-ı takrîr (pekiştirme) anlamına gelebilir; ikinci ve üçüncü örneklerdeki “bir saat sonra”, “bir gün sonra” gibi ifadeler ise beyân-ı tağyîr (önceki hükmü değiştirme) olabilir. Ancak Molla Hüsrev bu itiraza şu şekilde cevap verir:

²⁰ Hâl ile kayıtlanma, bir emrin derhal yerine getirilmesini zorunlu kılan bir bağlamın varlığına işaret ederken, gelecek ile kayıtlanma, emrin belirli bir süre içinde icra edilebileceğini ifade eder. Fevr ile terâhî arasındaki ayırım, bu iki tür kayıtlanmanın yorumlanış biçimine dayanmaktadır.

²¹ Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/378.

“Eğer ‘Hemen yap!’ ifadesi beyân-ı takrîr olsaydı, emir mutlak kalırdı ve ‘şimdi’ kaydı ile pekiştirilmiş olmazdı. Bu durumda, ‘Yap!’ emri mutlak, ‘Hemen yap!’ emri ise mukayyet kabul edilmelidir. Nitekim, icmâ da bu durumun beyân-ı takrîr olmadığını göstermektedir.”²²

Molla Hüsrev, burada “Yap!” emrinin mutlaklığı konusunda lafzî mutlaklığın kastedilmesi durumunda bunun doğru olacağını ancak bunun yararlı bir bilgi sağlamadığını belirtir. Anlam açısından mutlaklığın kastedildiği bir durumda ise, fevr görüşünü benimseyenlerin bunu kabul etmediğini ifade eder. Dolayısıyla bu noktada icmâ iddiasının doğru olamayacağını savunur.

Molla Hüsrev, Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805) arasında, mutlak emrin fevre delalet edip etmediğine dair bir ihtilafın bulunmadığını ifade eder. Kerhî ve meşâyıhtan bazı âlimler, Ebû Yûsuf’un mutlak emrin fevre delalet ettiği görüşünde olduğunu söylediler de Molla Hüsrev, bu konunun esasında Haccın ifasının fevr mi yoksa terahi üzerine mi vacip olduğu ile alakalıdır. Ebû Yûsuf, haccın fevrî olduğunu savunurken, İmam Muhammed hacda terâhînin geçerli olduğunu kabul eder. Bu ihtilaf, fevr meselesinden bağımsız olarak, haccın vakit ile kayıtlı olup olmamasına dair bir tartışmadır. Bu da ya Fahrulislâm Pezdevî²³ ve onun yolundan gidenlerin belirttiği gibi, mutlak emrin terâhî üzerine olması ve haccın da mutlak bir emir olarak değerlendirilmesiyle ilgilidir ya da Şemsüleimme Serahsî’nin²⁴ savunduğu üzere, haccın mutlak değil, vakit ile kayıtlı bir emir olmasından kaynaklanmaktadır.²⁵

Molla Hüsrev, Serahsî’nin mutlak emir ve hac ibadetinin yerine getirilme zamanı konusundaki görüşlerini aktararak, fevr ve terâhî tartışmalarında haccın durumu üzerine yapılan bir yanlışa dikkat çeker. Serahsî, bazı âlimlerin mutlak emir hakkındaki ihtilafı,²⁶ hac emrinin fevre mi yoksa terâhîye mi delalet ettiği konusundaki bilinen ihtilafa bağladıklarını ifade eder. Ancak Serahsî, bu yaklaşımın yanlışı olduğunu savunur. Ona göre, hac ibadetinin edasıyla ilgili

²² Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/378.

²³ Abdülaziz el-Buḥârî, *Keşfü’l-esrâr*, 1/249.

²⁴ Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, 1/26.

²⁵ Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/378.

²⁶ Bahsedilen görüş Kerhî’ye aittir. Bkz. Cessâs, *el-Füsûl fi’l-usûl*, 2/105, 110; Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, 1/28.

emir mutlak değildir; bilakis Şevvâl, Zilkâde ve Zilhicce'nin ilk on günü olan hac ayları ile sınırlı ve mukayyet bir emirdir.²⁷

2.2. Mukayyet Emirler

Mukayyet emirler, Şâri tarafından belirlenmiş bir zaman dilimi içinde yerine getirilmesi gereken emirlerdir.²⁸ Mükellef, bu emirleri belirtilen zaman dilimi içinde yerine getirmese, bu fiil eda olmaktan çıkar ve kaza olarak değerlendirilir. Mukayyet emirlerin meşru bir mazeret yok iken zamanında eda edilmemesi doğru değildir. Örneğin, beş vakit namaz gibi ibadetler belirli bir zaman dilimi içinde yerine getirilmesi gereken emirlerdir. Mükellef, bu namazları belirtilen vakitlerde kılmaz, daha sonra kılsa bu eda değil kaza olur.

Fıkıh usulünde mukayyet emirler, zamanın belirli bir boyutuyla ilişkilendirilir ve bu zaman, üç farklı kategoriye ayrılır: müvessa' (geniş), müdayyak (dar) ve meşkûk-fih / müşkil / zü'ş-şebeheyn²⁹ (çift yönlü). Ayrıca bu kategoriler sırasıyla, "zarf", "mi'yar" ve "müşkil" olarak da adlandırılır. Şimdi kısaca bu kavramların açıklamasını yapıp daha sonra ayrıntıları üzerinde duralım:

Müvessa' (geniş) vakit: Makalemizin de konusunu teşkil eden bu vakit dilimi emredilen şeyin (me'murun-bihin) hem zarfı hem şartı hem de sebebidir. Emredilen eylemin gerçekleştirilmesi için yeterli zamanı başka bir deyişle emredilen şeyin ifası için belirlenen zaman diliminin, ifa süresinden daha geniş olması durumunu ifade eder.³⁰ Dolayısıyla bu süre zarfında benzer nitelikte başka bir ibadetin ifası mümkündür. O halde, bu tür bir zaman diliminde gerçekleştirilecek ibadetlerde niyetin varlığı önemli hale gelir. Çünkü aynı vakit içinde yapılabilecek diğer edalara yönelik ihtimallerin ortadan kaldırılması ve

²⁷ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/29; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

²⁸ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/134-136; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/123; Molla Hüsrev, *Fıkıh Usulü Mirkâtü'l-vüsûl Tercümesi ve Şerhi*, 84-86; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/374; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 56.

²⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla "zü'ş-şebeheyn" tabirini klasik usulcülerden ziyade modern usulcüler kullanmaktadır. Bkz. Abdülvehhab Hallâf, *İlmü usulü'l-Fikh* (Kahire: Mektebetü'd-Da've, 1431), 106; Abdülvehhab Hallâf, *İlmü usulü'l-Fikh ve hulâsatu târîhi't-teşrî'* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1431), 103; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Vecîz fî-Usûli'l-Fikhi'l-İslâmî* (Dâru'l-Hayr, 1428), 2 Cilt/1/314, 316.

³⁰ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

yapılan edanın ne olduğunun mükellef tarafından bilinmesi ancak niyet ile mümkün olacaktır.

Müdayyak (dar) vakit: Bu vakit dilimi emredilen şey için mi'yar (ölçü), edanın sahih olması için şart, yükümlülüğün ortaya çıkması için de sebeptir. Müdayyak vakit, yani dar zaman aralığı, sadece farz olan ibadetin yerine getirilmesine yetecek kadar ve sadece onun için ayrılmıştır. Bu yüzden "mi'yar / ölçü" ifadesi kullanılır. Dolayısıyla bu süre zarfında benzer nitelikte başka bir ibadetin ifası mümkün değildir.

Bu durum, Ramazan ayında oruç tutma pratiğinde açıkça görülür; zira bu ay, oruç ibadetine özel olarak ayrılmıştır ve günün uzunluğu mevsimlere göre değişiklik gösterse de orucun süresi bu değişimlere paralel olarak uzar ya da kısalır. Vaktin başlangıcından (imsak vakti) bitişine kadar (iftar vakti) hüküm açısından sadece bir çeşit oruç tutulabilir, o da Ramazan orucudur. Dolayısıyla burada vakit, müeddâ için "mi'yar", yani ölçüdür.

Benzer nitelikte başka bir ibadet yapılamayacağı için Ramazan ayında tutulan oruçta mutlak niyet yeterlidir. Niyette "Ramazan orucu tumaya" diye bir ifadeye gerek yoktur. Üstelik niyetin vasfında kasten veya hataen yapılan bir değişiklik ibadetin geçerliliğine zarar vermemektedir. Yani bir kimse Ramazan günlerinde kaza, nezir, kefaret veya nafile oruç tutmaya niyet etse dahi, orucu fiilen Ramazan orucu olarak gerçekleşmiş kabul edilir.³¹

Meşkûk-fih / müşkil / zü's-şebeheyn vakit: İslam hukukunda meşkûk-fih (şüpheli), müşkil (problemlili) veya zü's-şebeheyn (iki yönlü) vakit olarak tanımlanan zaman dilimleri, hem zarf (geniş zamanlı) hem de mi'yar (dar zamanlı) vakit özellikleri taşıyan ibadet vakitleridir. Hac ibadetinin zamanı da bu iki özellik arasında yer alan bir vakittir.³²

Hac ibadeti, yılın belirli ayları içerisinde (hac ayları: Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk on günü) yapılması gereken bir ibadettir. Bu yönüyle, hac için ayrılan zaman geniş olup zarf niteliği taşımaktadır. Yani hac, yalnızca belirli bir gün veya saate sıkıştırılmamış, mükelleflere belli bir esneklik sağlanmıştır. Ancak bu esnekliğe rağmen, hac ibadeti yılda sadece bir kez yerine getirilebilen bir

³¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46-47; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/414.

³² Bkz. Şirin, "Müşkil Vakit Dilemması", 45 vd.

ibadettir. Yani bu ibadetin aynı yıl içinde tekrar edilmesi mümkün değildir. Bu yönüyle hac vakti, dar zamanlı (mi'yar) ibadet vakitlerine de benzemektedir.

Buradaki temel fark, hac vaktinin bir yandan ibadetin eda edilebileceği geniş bir zaman dilimini kapsamaması (zarf), diğer yandan ise yılda sadece bir kez yapılması gerektiği için belirli bir sınırlamaya sahip olması (mi'yar) şeklinde iki farklı özellik göstermesidir. Örneğin, farz namazların vakitleri içinde hüküm açısından daha başka namazlar kılmak mümkünken, hac ibadetinde böyle bir tekrar söz konusu değildir. Bu bakımdan, hac vakti hem zarf hem de mi'yar niteliği taşıyan karma bir zaman dilimi olarak değerlendirilmektedir.

Mutlak ve mukayyet emirler arasındaki temel fark özetle, bir işin geciktirilmesinin sonuçlarıdır.³³ Mutlak emirlerde, bir işin geciktirilmesi, emredilen şeyi edadan kazaya dönüştürmez veya meşru bir işi gayri meşru hale getirmez. Ancak mukayyet emirlerde, böyle bir gecikme sayılan sonuçların tamamına yol açar. İbadetlerdeki durum da bu prensiplere göre değerlendirilir. Beş vakit namaz gibi belirli bir vakitle kayıtlanmış ibadetlerin, belirtilen vakitlerde eda edilmesi zorunludur.

3. Müvessa' Vaciplerde Vaktin Zarf, Şart ve Sebep Olması

Molla Hüsrev'in Hanefî bakış açısına da uygun olan fıkıh usulündeki yaklaşımlarına göre, bir ibadetin vakti, üç temel işlevi yerine getirir: Bunlardan birincisi *zarf*, ikincisi *şart* ve üçüncüsü de vücûbun kendisi için *sebep*dir.³⁴ Bu yaklaşım, mukayyet emirlerin farklı açılardan ele alınmasını gerektirir. Bir ibadetin belirlenen zaman diliminde yapılması, bu zaman diliminin hem ibadetin zarfı (ibadet için kapsayıcı çerçeve), hem ibadetin şartı (edanın sahih olması için gerekli koşul), hem de vücûbun sebebi (ibadetin mükellef üzerinde farz olmasına neden olan durum) olarak işlev görmesi anlamına gelir.³⁵

Örneğin, namaz vakitleri bu çerçevede değerlendirilebilir. Zarf kavramı, namazın yalnızca belirli bir anla sınırlı olmayıp, daha geniş bir zaman dilimi içinde eda edilmesine imkân tanıyan bir yapıyı ifade eder. Bu bağlamda, namaz

³³ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/134-136; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/123; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/374; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 56.

³⁴ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/229.

³⁵ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 39; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

belirlenen vaktin herhangi bir bölümünde kılınabilir; ancak bu zaman aralığı, namazın eda süresinden daha geniş bir çerçeve sunmaktadır. Dolayısıyla zarf, mükellefin ibadeti yerine getirebileceği süreyi tanımlayan bir zaman dilimi olarak anlaşılmalıdır.

Vaktin, süresi içinde eda edilen ibadetin zarfı olması durumunda, aynı zamanda bu vaktin ibadetin edası için bir şart teşkil etmesi gerektiği sorusu gündeme gelebilir. Nitekim Molla Hüsrev, "vaktin, eda edilen ibadet için zarf olması, eda için şart olmasını da gerektirir, dolayısıyla şart olmasını ayrıca zikretmeye gerek yoktur"³⁶ diye bir düşünce akla gelebilir, der. Buna cevap olarak: Eğer bir ibadetin yapılması, kaza gibi belirli bir zaman dilimine bağlı değilse, yani sadece o ibadetin yapılmış olması önemliyse, bu durumda vaktin o fiil için zarf olması gerekmez. Öte yandan bir ibadetin vakti içinde yapılması gerekiyorsa, yani o ibadetin geçerli olabilmesi için belli bir zaman aralığında yapılması şart koşulmuşsa, o zaman vakit, edanın sahihliği için zorunlu hale gelir ve şart olur. Bu durumda ibadet vaktinde yapılmadığında eda olmaz. Dolayısıyla Molla Hüsrev'e göre bu şart olma durumu her zaman çok net anlaşılmadığı için, üzerinde özellikle durulması ve açıklanması gerekir.³⁷

Bu geniş vakit, aynı zamanda ibadetin edasının da şartıdır. Örneğin, öğle vakti, öğle namazının edasının şartıdır, yani vakit girmiş olmalıdır. Eğer öğle namazı öğle vaktinde kılınırsa, eda olur; vakit girmeden kılınırsa fasit, vakit çıktıktan sonra kılınırsa, kaza olur.

Öte yandan vakit, müedda olan namazın nefs-i vücubuna da sebeptir.³⁸ Bir taraftan nefs-i vücub varken, diğer taraftan bir de o şeyin edasının vücubu, yani vücub-i eda vardır.³⁹

Nefs-i vücub, mükellefin zimmetinin bir borç (deyn) ile yükümlü olması durumunu ifade eder ve bu borç, sebebin gerçekleşmesi ile sabit olur. Yani, bir kişi bir borcun altına girdiğinde, zimmetinde bu borç sabit hale gelir ve bu durum asıl yükümlülüktür. Vaktin girmesiyle o vakitle ilgili vacibin varlığı da

³⁶ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

³⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

³⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

³⁹ "Nefs-i vücûb" ve "vücûb-ı eda" kavramları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Es'ad Seydişehrî, *Telhisü Usulî'l-Fıkıh* (İzmir: M.Nikolaydi Matbaası, 1313), 69-70.

böyledir. Vücûb-ı eda ise zimmetin borçtan arındırılması gerektiğini ifade eder ve bu durum, zimmette bir hakkın sübut bulmasından sonra ortaya çıkar. Bu borcun fiilen ödenmesi, emir ile sabit olur. Başka bir deyişle, borcun ödenmesi gerektiği vakit geldiğinde, mükellef bu borcu ifa etmekle yükümlü hale gelir. Namaz da vakit içerisinde Şâri' tarafından sürekli yöneltildiği düşünülen "namaz kılınız" emri ile mükellef üzerinde eda edilmesi gereken bir vacip haline gelir.⁴⁰

3.1. Vaktin Hem Zarf Hem Sebep Olma Çelişkisi

Molla Hüsrev'e göre vaktin hem namazın eda edildiği zamansal çerçeveyi (zarf) hem de mükellefe vücubiyetin sebebini teşkil ettiğini belirtmiştik. Ancak, bir zaman diliminin hem "zarf" hem de "sebep" olması, mantıken bir çelişki gibi görülebilir.⁴¹ Zira, "zarf oluş" zamanın tamamını kapsarken, "sebep oluş" ise zamanın belirli bir anına işaret eder. Bu nedenle Molla Hüsrev, vakit kavramının iki yönlü işlevini şöyle açıklar: Vaktin tamamı, namazın eda edildiği zarf olarak kabul edilirken, vücubiyetin sebebi vaktin içindeki belirli bir an ile belirlenir. Yani, namazın mükellef üzerine farz kılınmasına neden olan "sebep", vakit içinde herhangi bir noktaya değil, spesifik bir zamana bağlıdır. Molla Hüsrev'e göre bu belirleyici an, mükellefin namaza başlamadan hemen önceki zaman dilimidir.⁴²

Demek ki vakit, belirli bir eylemin veya ibadetin hem vücubunun hem de edasının sebebidir. Bu da vakit kavramının hem zarf hem de sebep olma özelliklerini taşıdığı anlamına gelir. Ancak, ilk bakışta bu iki özellik birbirine zıt gibi görünebileceğini yukarıda belirtmiştik. Bu nedenle, bu zıtlık ile ilgili akla önemli bir soru gelmektedir.

Soru şudur: Vaktin hangi anı mükellef üzerine eda yükümlülüğünü ortaya çıkaran bir sebeptir? Mesela, vaktin başlangıcında eda ehliyetine sahip olan ancak vaktin ortasında bu ehliyeti kaybeden bir mükellefin durumu ile bunun tersi, yani vaktin başlarında eda ehliyetine sahip olmayan ancak aynı vakit içinde daha sonra eda ehliyetini kazanan bir mükellefin durumu nasıl değerlendirilecektir? Vakit içinde eda ehliyetini kaybeden bu ehliyeti tekrar

⁴⁰ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

⁴¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/380.

⁴² Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/382.

kazandıktan sonra bu vaktin müeddasını ifa edecek midir, yoksa sorumluluğu zaten ortadan kalkmış mıdır? Aynı şekilde vaktin başlangıcında eda ehliyeti olmayan mükellef vaktin ilerleyen zamanı içinde eda ehliyeti kazanırsa eda yükümlülüğünü yerine getirme yükümlülüğü ortaya çıkmış mıdır? İşte tüm bu soruların cevapları Molla Hüsrev tarafından tartışılmış ve zaman zaman Buhara Hanefiliğinin bakış açısına uygun olarak zaman zaman da kendine özgü bir şekilde cevaplandırılmıştır.

Molla Hüsrev'e göre, vaktin hangi anı mükellef üzerinde eda yükümlülüğü oluşturmaktadır? O bu soruya: Nefs-i vücuba sebep olan zaman dilimi namaz vaktinin öncelikle ilk anıdır, tamamı değildir, şeklinde cevap verir.⁴³ İlk anda mükellef eda etmeye başlamazsa sebep, bir sonraki ana geçer. Ne zaman ki mükellef vakit içinde eda etmeye başlarsa, başlamadan önceki, bir başka ifadeyle iftitah tekbirine bitişik olan önceki an, nefs-i vücuba sebep olan andır. Hanefilere göre sebebin ortaya çıktığı anın bu şekilde kabul edilmesi, vaktin zarf oluşu ile nefs-i vücubuna sebep oluşunun birbirine tezat teşkil etmemesini sağlar. Çünkü zarf olma hali, vaktin tamamını değil, daha küçük belirli bir zaman dilimini ihata eder. Eğer zarf olma durumu, vaktin tamamını ihata etseydi, o zaman müedda olan namaz da vaktin tamamını ihata etmiş olur ve vaktin tamamı da nefs-i vücuba sebep olmuş olur ki bu durumda zarf hali ile sebep durumu arasında bir çatışma meydana gelirdi.

Molla Hüsrev'e göre, vaktin tamamının hem zarf hem de sebep olması mümkün değildir. Çünkü vakit, edâ edilen fiilin zarfı olduğunda, bu fiili kuşatan ve içine alan bir zaman dilimi haline gelir. Oysa vakit, aynı zamanda sebep olsaydı, edâ edilecek fiilden önce bulunması gerekirdi. Bu iki durumun aynı anda gerçekleşmesi mümkün olmadığından, Molla Hüsrev, "vücûb için sebep, vaktin tamamı değil, vaktin bir parçasıdır ve bu parça da vaktin ilk kısmıdır" sonucuna ulaşmaktadır.⁴⁴

Bu görüşü desteklemek için Molla Hüsrev, zarfiyyet ile sebebiyyetin birbirine aykırı olduğunu vurgular. Ona göre, vaktin zarf olması, o vakit içerisinde ibadetin gerçekleştirilmesini ifade ederken, sebep olması durumunda, vaktin edâ edilen fiilden önce bulunması gerekecektir. Ancak namaz ve benzeri

⁴³ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/382.

⁴⁴ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40-41; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/382-384.

ibadetlerin edasında vakitle kayıtlı emirlerin söz konusu olduğu düşünüldüğünde, vaktin tamamının sebep olması mümkün değildir. Örneğin, öğle namazı vaktinin saat 13:00'de başladığını düşünelim, saat 13:00'de, birinci dakikada mükellefi eda ile yükümlü kılan sebep tahakkuk eder, bu vaktin birinci anıdır. Eğer birinci zaman diliminde eda etmeye başlanmazsa, Molla Hüsrev'e göre sebep olan vakit bir sonraki ana intikal eder. İşte sebebiyet bu tertip üzere ikinci vakti girinceye kadar cüzden cüze anbean bir sonraki zaman dilimine intikal eder. Bu durumda, son zaman dilimleri, o günün farz namazının iftitah tekbirini alabilecek kadar yeterli olmalıdır. Yani, ikinci vakti girmeden önce, öğle namazının farzına başlamak için yeterli bir süre olmalıdır.⁴⁵

Hanefîlerin vaktin son anı edaya başlamak için yeterli olmalıdır görüşüne İmam Züfer katılmaz.⁴⁶ Ona göre vaktin son cüzü edaya başlayacak kadar değil, farz namazın edasının tamamına yetecek kadar uzun olmalıdır. İftitah tekbirini aldıktan sonra namazın edası bitmeden vakit çıkarsa namaz eda hükmünde değil, kaza hükmünde olur.

Yine Hanefîlerin görüşüne göre vakit çıktıktan sonra yapılan kazada, artık vaktin zarf oluşu son bulunduğundan, muhaliflerin iddia ettiği edada vuku bulan çelişkili durum kazada bulunmaz. Bu durumda artık kaza yükümlülüğünün sebep-i vücubu vaktin bütünüdür, edada olduğu gibi vaktin cüzü değildir.

Bu şekilde, vacibin geniş zamanlı olması, aynı zamanda namazın vaktin başından sonuna kadar ertelenebileceği anlamına gelir. Eğer namazın edası, vaktin ilk cüzüne veya son cüzüne veya herhangi bir cüzüne bağlanırsa, bu durumda sebebiyet, yani namazın yerine getirilmesinin sebebi olan vakit, edanın bağlandığı cüzde gerçekleşir. Eğer eda vaktin hiçbir bölümüne bağlanmazsa, yani kazaya kalırsa, bu durumda kazanın sebebi, vaktin tamamıdır.⁴⁷

4. Edanın Kâmil veya Nakıs Olması

İbadet edilmesi mubah olan vakitlere kâmil vakit, güneşin batmaya yakın sarardığı vakitler (ihmirar) gibi ikindinin farzından başka bir ibadet yapılması

⁴⁵ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 41; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/386.

⁴⁶ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/34; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/226; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 41; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/386-388.

⁴⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 40; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/384.

mubah olmayan kerahet vakitlere ise nakıs vakit denir.⁴⁸ Molla Hüsrev'e göre edanın gerçekleştiği zaman dilimi kâmil ise eda kâmil; nakıs ise eda nakıs olur. Örneğin, ikinci namazı güneşin parlaklığı gitmeden eda edilirse kâmil vakitte eda edilmiş; ancak güneş batmaya yakın sarardıktan sonra eda edilirse, nakıs vakitte eda edildiğinden, eda nakıs olur.⁴⁹

Bu cümleden olmak üzere Molla Hüsrev'e göre bir kural olarak kâmil vakitte vacip olan, nakıs vakitte kaza edilmez.⁵⁰ Mesela, öğle vaktinde vacip olan öğle namazı, ikindinin ihmizar vaktinde kaza edilmezken. Ancak nakıs vakitte vacip olan, kâmil vakitte kaza edilebilir: Mesela, ikindinin ihmizar vaktinde mükellef olan bir kimse, o namazı güneşin batmasından sonra akşam vaktinde kaza etmesi örneğinde olduğu gibi.

Öte yandan mükellefe nakıs vakitte vacip olan namaz, nakıs vakitte eda edilebilir. Bu kurala binaen, ihmizar zamanında edaya başlanılan bir ikinci namazı, uzun kıraat sonucu gurûb vaktinde eda edilirse sahih olur, fâsid olmaz. Bu, nakıs vakitte başlanan bir namazın, yine nakıs vakitte tamamlanabileceğini gösterir. Hatta akşam namazı vaktine uzayan ikinci namazı da geçerlidir. Ancak aynı durumdaki sabah namazı, yani güneş doğmadan edaya başlanılan ve eda tamamlanmadan güneşin doğduğu sabah namazı Molla Hüsrev'e göre fasit olur. Çünkü ibadet edilmesi Şârî tarafından yasaklanmış bir vakte girilmiştir.⁵¹

Güneş doğarken sabah namazı eda etme konusunda Şâfiîlerin, Hanefilerden farklı görüşleri bulunmaktadır.⁵² Hanefîlere göre Şâfiîler, ikinci namazına kıyas yaparak ve Ebû Hüreyre (öl. 58/678) hadisi ile istidlal ederek, güneş doğmadan edasına başlanılan sabah namazının güneşin doğuşu ile fasit olmayacağını ifade eder. Zira Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte, Resulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Güneş doğmadan önce sabah namazının bir rekâtını kılan kimse, sabah namazını kılmış olur. Güneş batmadan önce ikinci namazının bir

⁴⁸ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/34-35; Abdülaziz el-Buḥârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/228.

⁴⁹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 42; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/392.

⁵⁰ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 43; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/392.

⁵¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 43; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/392.

⁵² Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 43; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/394.

rekâtını kılan kimse de ikindi namazını kılmış olur"⁵³ Yani, güneş doğmadan evvel sabah namazına başlayan bir kimsenin namazı, güneş doğmakla fasit olmaz. Aynı şekilde, güneş batmadan önce ikindi namazından bir rekât kılan kimsenin de güneşin batmasıyla namazı fasit olmayıp sahihtir.

Şâfiîlerin kaynaklarında sabah namazı ve ikindi namazı vakitleriyle ilgili yaklaşımlarında nassı esas aldıkları belirtilmekle birlikte, Molla Hüsrev bu konuda Şâfiîlere yönelik bir eleştiri getirir. O, Şâfiîlerin bu iki vakti kıyas ederek sabah namazını eda ederken güneşin doğmasını namazın sıhhatine engel saymadıklarını ileri sürer ve şu ifadeyi kullanır: "*Şâfiîler bu ikisini kıyas ederek sabah namazını eda ederken güneşin doğmasını namazın sıhhatine mâni bir durum kabul etmezler.*" Molla Hüsrev'e göre Hanefîler bu görüşe iki gerekçe sunarak katılmaz:

Birinci gerekçede Hanefîler, Şâfiî fakihleri sabah namazını ikindi namazına kıyas ederek, birbirine benzemeyen hususları kıyasladıkları (kıyas me'a-l-fârik) iddiasıyla eleştirirler.⁵⁴ Onlara göre bu benzetme birkaç açıdan doğru değildir.

Birincisi, ibadetin edası için güneş doğmadan önceki vakit, güneşe tapanlara benzemekten uzak olması nedeniyle, kâmil vakit olarak kabul edilir. Bu nedenle, bu vakitte eda edilmesi gereken sabah namazı, güneş doğmasıyla ibadet edilmesi yasaklanmış bir zaman dilimine girildiğinden dolayı, edaya fesat zamanın bulaşmasıyla, eda fasit hale gelir. Buna karşılık, güneş batmadan önceki vakit nakıs bir vakittir. Dolayısıyla, bu vakitte eda edilmesi gereken ikindi namazı, nakıs bir vakitte kılınmış olmasına rağmen geçersiz olmaz.⁵⁵

İkincisi, sabah namazının aksine, ikindi namazının vakti güneşin batmasıyla sona erer ancak bir sonraki akşam namazı vakti başlamış olur, yani ibadet edilmesi yasak bir vakit değildir. Sabah namazı vaktinden sonra güneşin

⁵³ *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), *Mevâkîtü's-salât*, 17; 27; *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1374/1955), *el-Mesâcid ve Mevâdiu's-salat*, 30; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî eṭ-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdilhak (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), 1/151.

⁵⁴ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 43; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/394.

⁵⁵ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 43; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/394.

doğmasıyla ibadet edilmesi yasak bir vakte girilmiştir. Bu durum, ikinci namazını sabah namazından ayıran önemli bir farktır.⁵⁶

Üçüncüsü, güneşin doğuşu ile kerahet vakti başlar; güneşin batışı ile ise kerahet vakti sona erer. Bu da sabah ve ikinci vakitleri arasında bir diğer önemli farktır. Dolayısıyla üç farklı husustan ötürü birbirine benzemeyen şeyler arasında kıyas yapmak doğru değildir.⁵⁷

Halbuki Şâfiî kaynaklarına baktığımızda, ikinci namazı ile sabah namazı arasında bir kıyasın yapılmadığı ve bu konuda Ebû Hureyre hadisinin esas alındığı görülmektedir. Örneğin, İmam Şâfiî (öl. 204/820)'nin el-Ümm adlı eserinde, güneşin doğması öncesi ve batışı sırasındaki namazlarla ilgili hadisleri referans göstererek bu iki vaktin kıyasla değil, nass ile ele alındığı ifade edilmektedir. Zira İmam Şâfiî, Ebû Hureyre hadisini aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

*"Şâfiî mezhebi olarak biz bu hususta (nakil ile) aynı görüşteyiz. Ancak bazıları bize muhalefet ederek, 'Bu kişi ikinci namazını yetiştir, fakat sabah namazı vakti çıkmıştır. Çünkü sabah namazı vakti, Allah Resulü'nün (sav) namaz kılmayı yasakladığı bir zamana denk gelmiştir' demişlerdir."*⁵⁸

Bu itiraza karşı İmam Şâfiî şöyle cevap vermiştir:

*"Bizim onlara karşı delilimiz, Allah Resulü'nün (sav) sadece gerekli (farz) olmayan namazlardan dolayı bu yasağı koymuş olmasıdır. Ancak burada bahsedilen namaz, farz bir namazdır. Resullullah bunu açıkça ifade etmiş ve kişinin her iki vakitte de namaza yetiştirilmiş olduğunu haber vermiştir."*⁵⁹

Görüleceği üzere İmam Şâfiî'ye göre hadiste bahsedilen namaz, farz namazlardır. Bundan dolayı bir rekât kıldıktan sonra edası esnasında güneş doğan sabah namazı sahihtir.

⁵⁶ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/396.

⁵⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/396.

⁵⁸ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdris b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990), 7/202.

⁵⁹ Şâfiî, *el-Ümm*, 7/202.

Hanefîlerin ikinci gerekçeleri ise şudur: Şâfiîlerin delil olarak kullandığı Ebû Hüreyre hadisi, üç kerahet vaktinde ibadet etmeyi nehyeden hadisten önce varit olmuştur. Hanefîler, daha sonraki tarihli hadisin, bu vakitlerde ibadet etmeye cevaz veren önceki hadisin hükmünü neshettiğini ifade ederek⁶⁰ bu iki hadisin tarihsel sıralamasına dayanırlar. Bu gerekçede, nâsih-mensûh ilişkisi daha ayrıntılı şekilde ele alınmış ve hadislerin nüzul sırasına vurgu yapılmıştır.

4.1. Kâmil ve Nakıs Vakitle İlgili İtirazlar

Molla Hüsrev kendi görüşlerine “Vâcibin kâmil ve noksan olarak yerine getirilmesi, vâcibin kâmil ve noksan oluşuna tâbidir” ilkesi üzerinden bir itiraz yapıldığından bahseder.⁶¹ Yukarıda da bahsedildiği üzere, bir ibadet kâmil bir vakitte vacip hale geldiyse, nakıs bir vakitte yerine getirilmesi mümkün olmamalıdır. Ancak, itiraz sahipleri, ikindi namazının bu ilkeyle çeliştiğini öne sürmektedir. Onlara göre, ikindi namazı güneş sararmadan önce (kâmil bir vakitte) vacip hale gelir. Ancak, bu namazın güneş sarardıktan sonra, yani nakıs bir vakitte eda edilmesi durumunda da sahih kabul edilmesi, söz konusu ilkeye aykırı görünmektedir.

Bu itiraza göre, namazın kâmil bir vakitte farz kılınmasına rağmen, nakıs bir vakitte eda edilmesiyle geçerli olması, ilkenin mutlak geçerliliğine gölge düşürmektedir. İtiraz sahipleri, ikindi namazının bu durumda sahih kabul edilmesinin, ilk bakışta “nakz” (çelişki) oluşturduğunu ve ilkenin bir istisnası gibi değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁶²

Molla Hüsrev, kendisine yöneltilen itiraza şu şekilde cevap vermektedir: Güneşin batmasına yakın vakitte ikindi namazının sahih kabul edilmesinin nedeni, bu vakitte meydana gelen fesadın Şâri’ tarafından affedilmiş olmasıdır. İkinci namazının bu vakitte kılınması, azimet ilkesine göre ideal olmasa da bu durum Şâri’ tarafından bağışlanmıştır ve namazın geçerliliği korunmuştur. Güneşin batmasına yakın vakitte meydana gelen bu fesad, namazın sıhhatine zarar vermez; çünkü bu vakit, azimetten dolayı nakıs kabul edilse bile, Şâri’in affettiği bir durumdur.⁶³

⁶⁰ Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-âsâr*, 1/153; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/396.

⁶¹ Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/396.

⁶² Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/396.

⁶³ Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev’in Fıkıh Usulü*, 1/396.

Ancak, daha önce de bahsedildiği gibi, sabah namazının vakti tamamen kâmil vakit olarak kabul edilir ve bu vakitte herhangi bir fesat, yani nakıslık söz konusu değildir. Bu nedenle, sabah namazında meydana gelecek herhangi bir fesat, ikindinin vaktiyle aynı şekilde değerlendirilmez ve bağışlanmaz. Sabah namazının tüm vakti kâmil olduğu için, bu vakitte güneşin doğmasıyla oluşan fesat, Şâri' tarafından affedilmemiştir. Zira affedildiğini bildiren Ebû Hureyre hadisi Hanefilere göre daha sonra neshedilmiştir. Bu nedenle, sabah namazı ve ikindi namazı arasındaki bu fark, iki namazın vakitlerindeki fesatların farklı şekilde değerlendirilmesine yol açar.⁶⁴

Molla Hüsrev yine "Vacibin kâmil ya da nakıs olarak yerine getirilmesi, vacibin kâmil ya da nakıs oluşuna bağlıdır" sözünden anlaşılan "nakıs olarak vacip olan, nakıs olarak eda edilir" ilkesine şu şekilde bir itiraz yöneltildiğinden bahseder: İkinci vaktinin son kısmında -örneğin bu vakitte Müslüman olan bir kimse- ikindi namazının vücut-ı eda ehliyetine sahip olan kişi, bu namazı nakıs vakitte kılmakla mükellef olmuştur. Ancak bu kimse, nakıs vakitte vacip olan bu ikindi namazını zamanında eda etmezse daha sonra nakıs vakitte kaza edemez, diyorsunuz. Halbuki nakıs vakitte vacip olan bir namaz, nakıs vakitte eda edilebildiğine göre, şayet vaktinde kılınmazsa, daha sonra nakıs bir vakitte kaza edilebilmesi gerekirdi. Netice itibarıyla nakıs vakitte vacip olan bir namazın nakıs vakitte kaza edilmesi câiz değilse, nakıs vakitte eda edilmesi nasıl caiz olur?⁶⁵

Molla Hüsrev, namazın nâkis bir vakitte kazâ edilmesinin mümkün olup olmadığına dair yapılan itiraza şu şekilde karşılık vermektedir: Öncelikle, nâkis bir vakitte namazın kazâ edilemeyeceği yönündeki görüşünün kesin olmadığını belirtir. Zira bu meseleye ilişkin selef âlimlerinden bağlayıcı bir nakil bulunmamaktadır. Dolayısıyla, namazın nâkis olarak kazâ edilmesinin câiz olması da ihtimal dahilindedir.⁶⁶

Ancak, nâkis vakitte kazâ edilmenin mümkün olmadığını varsaysak bile, bu durum itirazın geçerliliğini kanıtlamaz. Çünkü çelişki bulunduğu iddiası, nâkis bir vakitte farz olan bir namazın kazâ edilmesine değil, kâmil vakitte farz

⁶⁴ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/396.

⁶⁵ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/398.

⁶⁶ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/398.

olan bir namazın nâkıs bir vakitte eda edilmesine yöneliktir. Molla Hüsrev'e göre, burada asıl değerlendirilmesi gereken nokta, vaktin kendisinin aslî olarak nakıs olup olmadığıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi, kâmil vaktin kendisinde doğal bir nakıslık bulunmamaktadır. Bu nakıslık iddiası, sadece güneşe tapanlara benzeme endişesine dayanmaktadır. Oysa, ikinci namazının kılındığı vakit bu tür bir benzerlikten uzaktır ve özünde bir nakıslık taşımaz.

Bu bağlamda ne vaktin sebep oluşunda ne de o vakitte kılınan ikinci namazında herhangi bir nakıslık söz konusudur. Dolayısıyla, kâmil bir sebep ile vâcib kılınan bir namazın nâkıs bir vakitte kazâ edilmesi mümkün değildir. Molla Hüsrev, böylece ikinci namazının vaktinin sıhhatiyle ilgili yapılan itirazları reddetmekte ve vâcibin edasının vaktin kâmil oluşuna tâbi olduğu yönündeki temel ilkeleri korumaktadır.⁶⁷

4.2. Vaktin Hangi Anı Eda İçin Şarttır?

Vaktin müeddâ için sebep olma durumunu inceledikten sonra şimdi de şart olma durumunu ele alalım. Bilindiği gibi ibadetin sahih olabilmesi için vaktin, yalnızca bir çerçeve oluşturan zarf değil, aynı zamanda edanın geçerliliği için bir şart olarak da ele alınması gerekir. Zira vakit, ibadetin belirlenen zaman dilimi içerisinde yapılmasını zorunlu kılan bir unsur olarak, farz veya vacip ibadetlerin hem edasının hem de kazasının nasıl ve ne zaman yerine getirileceği sorusunu doğrudan etkiler. Molla Hüsrev, bu noktada vakti şart olarak ele alırken, vaktin tamamının bir ibadet için zorunlu tutulamayacağını, sadece belirli bir kısmının şart olarak kabul edilmesinin yeterli olduğunu savunur.⁶⁸

Molla Hüsrev'e göre kaza durumunda, bir ibadetin vacip olmasına neden olan sebebin, vaktin tamamına yayılma durumu, vaktin ibadet için şart olma niteliği ile benzerlik gösterir. Yani, vaktin bir kısmının veya tamamının ibadet için sebep teşkil etmesi nasıl değerlendiriliyorsa, benzer şekilde vaktin ibadet için bir şart olması açısından da aynı değerlendirme yapılır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Vaktin tamamının bir şart olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Bu durum, ibadetin vaktin dışında yerine

⁶⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44-45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/400.

⁶⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44-45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/400.

getirilmesini gerektirir ki, bu da mantıksız ve batıldır. Bu nedenle, vaktin bir kısmının şart olarak kabul edilmesi zorunludur.⁶⁹

Molla Hüsrev, sebep açısından bir tutarsızlık olmadan vaktin ilk kısmının şart olarak belirlenebileceğini belirtir. Benzer şekilde, ibadetin o vakitte yapılmaya başlamadığı durumlarda, şart vaktin sonraki kısımlarına aktarılabilir ve bu süreç vaktin sonuna kadar devam eder. Ancak kaza durumu söz konusu olduğunda, vaktin şart olma durumu, zarf olma durumunda olduğu gibi son kısımdan bütün vakte yayılmaz. Çünkü vakit, ibadetin vaktinde edası için bir şarttır ve bu şart, ancak eda gerçekleştiğinde anlam kazanır. Kaza durumunda eda gerçekleşmediği için, vakit şartını dikkate almak gereksiz hale gelir.⁷⁰

Molla Hüsrev burada "nefs-i vücub" ile "vücub-i eda" kavramlarını açıklamaya girişir. Ona göre "nefs-i vücub / vücubun kendisi" ile "vücub-i eda / edanın vücûbu" farklı farklı şeylerdir. O bu ayrımı açıklamak için usulcülerin çeşitli ifadeler kullandığını belirtir ancak kendisine göre bu konudaki en makul ve açıklayıcı görüş, Taftazânî'nin yaklaşımıdır.⁷¹ Taftazânî'ye göre, nefis-i vücub, bir fiilin yapılması ya da bir malın ödenmesi gerekliliğinin, sebebin ortaya çıkmasından sonraki herhangi bir zamanda zorunlu hale gelmesi demektir. Buna karşın, vücub-i edâ, fiilin yapılmasının belirli bir zamanda, yani sebebin ortaya çıkmasından sonra özel bir vakitte gerekli hale gelmesidir.⁷²

Kavramlar arasındaki bu fark, özür sahibi bir kimse örneği üzerinden daha net anlaşılabilir. Özür sahibi bir kişi, vücuba ilişkin sebep (mesela bir yükümlülük) ortaya çıktıktan sonra özürlü devam ettiği sürece, fiilin kendisi vacip olsa da bu fiili hemen yerine getirmesi gerekmez. Fiili eda etmesi, ancak özürün ortadan kalktığı zaman diliminde zorunlu hale gelir. Aynı şekilde bir müşteri, aldığı malın bedelini, ödeme talebi henüz yapılmamışken ödemekle yükümlü olabilir; fakat ödeme talebi yapılmadığı sürece, bu bedeli hemen ödemesi şart değildir. Dolayısıyla ne özür sahibi kişi ne de müşteri, kendilerinden istenilen fiili özürün devam ettiği ya da talebin yapılmadığı bir anda derhal yerine

⁶⁹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 44-45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/400.

⁷⁰ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/400.

⁷¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/400-402.

⁷² Mes'ûd b. Omer b. Abdullâh et-Teftâzânî, *et-Telvîh ale't-Tavdîh li-metni't-Tenkîh fi-Usûli'l-Fıkıh* (Mısır: Matbaatü Muhammad Ali Sabîh ve Evladuhü, 1957), 1/394.

getirmek zorunda değildir. Edanın gerekliliği, ancak belirli şartlar sağlandığında ortaya çıkar.

4.3. Vaktin Hangi Anı Eda Zorunluluğu İçin Sebeptir?

Vaktin eda yükümlülüğüne sebep olması, İslam hukukunda ibadetin farz hale gelmesinde zamanın belirleyici rolünü vurgular. Molla Hüsrev, vakti sadece bir zarf değil, aynı zamanda ibadetin mükellefiyetini ortaya çıkaran bir sebep olarak görür ve bunu Hanefî mezhebinin genel görüşleri doğrultusunda detaylandırır. Bu konuda, Şâfiî ve Mu'tezile fakihleri arasında da farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Molla Hüsrev'in vakti sebep olarak ele alışı, Hanefî usulünde önemli bir yer tutarken, mezhepler arası görüş ayrılıklarını da dikkate almayı gerektirir.

Molla Hüsrev, namazın vacip olma zamanı konusunda Şâfiî mezhebine mensup bir grup ve bazı Iraklı Hanefî âlimlerin görüşlerine karşılık, Hanefî âlimlerinin çoğunluk görüşünü açıklar. Hanefîlerin genel anlayışına göre, namaz vaktin ilk anından son anına kadar geniş zamanlı vacip olarak kabul edilir. Bu görüşe göre, vaktin başında da ortasında da ya da sonunda da namaz kılmak farz hükmündedir ve bu geniş zamanlı vâcibiyet esası, Molla Hüsrev'in belirttiğine göre, Şâfiî fakihler ve Mu'tezile'nin önde gelen iki âlimi Cübbâiler, yani Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916)⁷³ ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933)⁷⁴ tarafından da desteklenir.⁷⁵

Buna karşın, Şâfiîlerden küçük bir grup, namazın sadece vaktin başında farz olduğunu ve vaktin sonunda kılınan namazın kaza hükmünde sayıldığını savunur.⁷⁶ Diğer taraftan, Iraklı Hanefî âlimleri ise namazın yalnızca vaktin

⁷³ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/99-102.

⁷⁴ Bkz. Avni İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/146-147.

⁷⁵ Muhammed b. 'Alî et-Tayyib el-Basrî el-Mu'tezilî Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Halîl el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1403), 1/336; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkh Usulü*, 1/402.

⁷⁶ Bkz. Ebu'r-Rebi' Suleymân b. Abdulkavî b. el-Kerîm es-Sarsarî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Müessesetu'r-risâle, 1407/1987), 1/322; Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Envâru'l-Burûk fî Envâri'l-Furûk* (b.y.: Âlemü'l-Kütüb, t.y.), 2/137-138.

sonunda vâcip olduğunu, dolayısıyla vakit girince hemen kılınan namazın mükellefin vaktin sonundaki durumuna bağlı olduğunu belirtirler. Bu görüşe göre, namaz vaktin başında kılındıysa, farz olan namaz düşer ve bu namaz nâfile sayılabilir.⁷⁷

Molla Hüsrev, bu noktada Hanefî âlimleriyle Şâfiî ve Mu'tezile arasında başka bir önemli farklılığa dikkat çeker. Şâfiîler ve Mu'tezile'ye göre, namazın vaktin başında kılınmasının sahih olmasının nedeni, bu vakitte Allah'ın hitabının mükellefe yönelmiş olması ve mükellefin dilediği vakitte namazı kılma serbestliğine sahip olmasıdır. Onlara göre, Şâri', mükellefe "Namazını vaktin başında, ortasında ya da sonunda istediğin zaman kılabilirsin" demiş olur.⁷⁸ Bu bakış açısı, vaktin başında kılınan namazın geçerliliğini, hitabın geniş bir serbestlik sunduğu bir zemin üzerine kurar.

Molla Hüsrev ise bu duruma farklı bir açıdan yaklaşır. Ona göre, namazın sahih olmasının nedeni, hitabın mükellefe yönelmiş olması değil, vücut sebebinin gerçekleşmiş olmasıdır. Molla Hüsrev Hanefî alimlerinin çoğu bu görüşte olduğunu belirtir ve bunu Telvih metni⁷⁹ ile destekler. Bu anlayışa göre, hitap yalnızca vaktin sonunda mükellefe yönelir; çünkü namazın terk edilmesi sebebiyle günah işlenecek zaman dilimi son kısımdır. Molla Hüsrev, vakit içinde namazı kılmadan ölen bir kimseye hiçbir sorumluluk yüklenmeyeceğini, dolayısıyla hitabın yalnızca namaza başlandığında mükellefe yöneldiğini savunur.⁸⁰ Hitabın yönelmesi, ancak farzı eda etmeye yetecek kadar bir vakit kaldığında söz konusu olur. Bu durumda, edanın vücut sebebi, mükellefin namazı kılmak zorunda olduğu son vakit ile bağlantılıdır. Eğer vakit içinde namaza başlanmışsa, hitap mükellefe yönelir ve o zaman edanın yerine getirilmesi zorunluluk haline gelir.⁸¹

⁷⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/402.

⁷⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/402.

⁷⁹ Bkz. Teftâzânî, *et-Telvih*, 1/395-396.

⁸⁰ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 45; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/404.

⁸¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/404.

5. Geniş Zamanlı Emirler ve Vakitle İlgili Diğer Meseleler

5.1. Vakit Daraldığında Geniş Zamanlı Vaciplerin Durumu

Molla Hüsrev, namaz vaktinin son derece daraldığı ve sadece iftitah tekbi-rini alacak kadar bir zaman kaldığı durumlarda, mükellefin bu kısa süre içinde yükümlü olup olmadığına dair iki farklı görüşü ele almaktadır.

İlk görüşe göre, bu durumda mükellefe hitap yönelmez. Bu görüş, bu kadar kısa bir zaman diliminde hitabın yöneltilmesinin, mükellefi yerine getirilmesi imkânsız bir fiil ile yükümlü tutmak anlamına geleceğini savunur. Bu nedenle, bu kısa süre zarfında her ne kadar vücubun kendisi mevcut olsa da edanın vücubu söz konusu olmaz.⁸²

İkinci görüş ise, bu kadar kısa bir zaman dilimi kalsa dahi hitabın mükellefe yöneleceğini savunur. Bu görüşe göre, mükellef bu namazı vaktinde kılmakla yükümlüdür; çünkü kaza, ancak edanın vacip olmasına bağlıdır. Yani, mükelleften talep edilen şey bazen fiilin kendisidir ve mükellef fiili terk ederse günahkâr olur. Bu durumda, fiilin yapılması için sebeplerin ve imkânların uygun olması gereklidir. Bazen ise mükelleften talep edilen şey, fiilin bizzat kendisi değil, onun yerine geçen bir şey (halef) olabilir ve bu durumda kudretin varlığı sadece zihinsel bir varsayım olarak kabul edilebilir.⁸³

Molla Hüsrev'e göre, vakit bu kadar daraldığında edanın vacip olması, kazanın vacip olmasına vesile olacak şekilde, vakit içinde imkânsız gibi görülen bir durumun varsayılması ile gerçekleşir. Bu durum, vakti daraldığı için kılınmayan namazın kaza edilmesinin vacip olması gibi, vakti genişletecek bir durumun zihinsel olarak varsayılması ile mümkün olur. Uyuyan bir kimsenin uyanacağı varsayılarak edanın vacip olması da bu duruma benzetilir. Ayrıca, bu dar vakitte hitap gerçekten eda için mükellefe yönelmiş olur. Nitekim

⁸² Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/404.

⁸³ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/404.

Fahrulislâm Pezdevî de bu hususu el-Mebsût⁸⁴ adlı eserin şerhinde detaylı şekilde açıklamıştır.⁸⁵

Molla Hüsrev'e göre, bu meseleye daha farklı bir açıdan da yaklaşılabilir. Târîkatü'l-Hilâf⁸⁶ adlı eserdeki izah doğrultusunda, vaktin daraldığı bu gibi durumlarda hitap gerçekten eda için mükellefe yönelmiş sayılır. Yani, zamanın daralması edanın gerekliliğini ortadan kaldırmaz; aksine bu kısa süre içinde bile mükellefin bu sorumluluğu yerine getirmesi beklenir.⁸⁷

5.2. Geniş Zamanlı Vaciplerde Niyet Zorunluluğu

Molla Hüsrev'e göre, geniş vakitle kayıtlı emirlerde niyet zorunludur. Çünkü bu vakitte başka bir emri yerine getirme, başka bir ibadet veya işle meşgul olma imkânı vardır. Dolayısıyla mükellef zihninde ne yaptığını bilecek şekilde me'murun-bihi yerine getirmelidir. Bu da ancak niyetle olur.

Niyetin tayini, geniş vakitlerde, aynı zaman diliminde başka ibadetlerin de yapılması meşru olduğu için vacip hale gelir ve bu ibadetlerin vasfının mükellef tarafından niyet ile belirlenmesi gerekir. Ancak, vakit daralsa bile bu şart ortadan kalkmaz. Bu, vaktin genişliğine dayanan asli bir hüküm olarak sabit bir kuraldır ve sadece arızı sebepler veya kulların kusurları yüzünden ortadan

⁸⁴ Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin "el-Mebsût" Şerhi (v. 482): Müellifin bahsettiği eser halihazırda tabedilmiş değildir. Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü, 1454 numarada Fahrü'l-İslâm Ali el-Pezdevî'ye ait "el-Mebsût li'l-Fetâvâ" başlıklı bir yazma eser mevcuttur. Eserin başında yeni bir yazıyla yazılmış, el-Bazdevî'nin "el-Mebsût" şerhi olduğu belirtilen bir başlık (Şerhu'l-Mebsût li'l-Pezdevî) yer almaktadır. Ancak bu yazma eksiktir, kitabın ikinci cildini oluşturmaktadır ve 241 varaktan ibarettir. Bu eserden Hanefî mezhebine ait bazı kitaplarda alıntılar yapılmıştır. Bu açıdan Hanefî usulünün önemli kaynaklarından biridir. (Alıntı yapan eserler için bkz. Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/42, 237, 4/286; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/185; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr alâ Tahrîri'l-Kemâl b. Humâm* (Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1403/1983), 2/161, 3/320.)

⁸⁵ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/404.

⁸⁶ Molla Hüsrev, *Târîkatü'l-Hilâf* eserine çeşitli yerlerde atıfta bulunmuştur. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*'da (I, 93, 132; II, 348) bu eseri es-Sadru'l-Huccâc Kutbuddîn, el-İmâm el-Burğarî ve Şeyh Ebû'l-Mu'in gibi üç farklı şahsa nispet etmektedir. *Telvîh*'te (I, 398) eserin sahibine dair açık bir bilgi verilmemiştir, ancak burada geçen eserin Burğarî'ye ait olma ihtimali yüksektir. Bkz. Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/386.

⁸⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/404.

kalkmaz.⁸⁸ Bu görüşü savunanlar arasında Pezdevî⁸⁹ ve Serahsî⁹⁰ de bulunmaktadır.

Ancak Pezdevî'nin açıklamalarına itiraz edilmiştir. İtiraz sahiplerine göre, şer'an mükellefe vakti erteleme hakkı tanınmasına rağmen, namazı sadece vaktin farz namazının edasına yetecek kadar bir süreye ertelemenin mükellefin kusuru olarak değerlendirilmesi problem teşkil eder. Bununla birlikte, namazı vaktin son anına kadar erteleyen kişi hakkında "azimeti terk ettiği için bir tür kusur işlemiştir" denmesi kabul edilebilir. Fakat vaktin daralması halinde niyetin tayininin zorunluluğu için bu tür bir zorlamaya ihtiyaç duyulmaz. Zira vaktin geniş olması durumunda, birden fazla ibadetin meşru olması sebebiyle niyetin belirlenmesi zorunlu hale gelir. Aynı durum, vaktin daralması halinde de geçerliliğini korur.⁹¹

İtirazcıların, "Namazı vaktin son anına kadar erteleyen kimse hakkında, azimeti terk ettiği için bir çeşit kusur işlemiştir" şeklindeki gerekçesine gelince, Molla Hüsrev bu görüşü zayıf bulur. Ona göre, bu söz, farz namazını vaktin başında ya da ortasında kılan bir kimsenin de azimeti terk ettiği için kusurlu sayılması gerektiğini ima eder ki, böyle bir iddia İslam âlimlerinin icmasıyla batıldır.⁹²

İtirazcıların, "Vaktin daralması halinde niyeti tayin etmenin gerekliliği için bu zorlamaya gerek yoktur" şeklindeki ikinci gerekçesi ise Molla Hüsrev'e göre daha da zayıftır. Bu görüş, vakit daraldığında artık o vakitte sadece bir ibadetin sahih olabileceğini ve niyet tayinine gerek kalmayacağını savunur. Ancak bu anlayış, yanlış bir varsayımı düzeltmek amacıyla yapılmış bir açıklamadır. Niyetin belirlenmesi, vakit genişken birden fazla ibadetin yapılabilir olması nedeniyle gerekli olduğu gibi, vakit daraldığında da bu gereklilik varlığını sürdürür.⁹³

⁸⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/406.

⁸⁹ Abdülaziz el-Buḥârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/230.

⁹⁰ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/36.

⁹¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/406.

⁹² Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/406.

⁹³ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/406.

Bir başka itiraz da "Vaktin daralması halinde niyet tayininin düşmesi zorlamaya ihtiyaç duymaz" şeklindedir. Molla Hüsrev'e göre bu gerekçe oldukça zayıf bir gerekçedir. Bu iddiaya göre, vakit daraldığında artık sadece o ibadetin vakti olduğu için, başka bir ibadetin bu dar vakitte sahih olamayacağı ve bu nedenle de niyetin belirlenmesine gerek kalmadığı öne sürülmektedir. Ancak bu yanlış bir anlayıştır. Bu görüş, Ramazan günlerinin oruç için mi'yâr (ölçü) haline gelmesine benzetilerek ortaya atılmakta ve böylece vakit daraldığında da aynı mantığın geçerli olduğu varsayılmaktadır. Fakat Molla Hüsrev, bu kıyası eleştirir ve vakit daraldığında da niyetin belirlenmesinin gerekli olduğunu savunur.

Bu yanlış anlamayı gidermek amacıyla belki "Vaktin geniş olduğu halde, birden fazla ibadetin yapılabilmesi, niyetin belirlenmesini zorunlu kılar ve bu gereklilik, vaktin daraldığı durumlarda da aynen geçerliliğini sürdürür." şeklindeki açıklama yapılabilir. Ancak bu açıklama Molla Hüsrev'e göre, meseleyi daha da karmaşık hale getirir ve "müsâdere ale'l-matlûb"⁹⁴ anlamına gelir. Yani bu açıklama, aslında sorunu çözmek yerine, kendi kendini doğrulamaya çalışmakla kalmaktadır.⁹⁵

Molla Hüsrev'e göre, işin doğrusu şudur: Pezdevî ve Serahsî'nin "kulun kusuru" ifadesiyle kastettikleri, mükellefin geniş bir vakti, farzın bir kısmının vaktin dışına taşacak şekilde daraltmasıdır. Zira, farzın tam olarak kılınabilmesi için gereken vakti tam olarak hesaplamak pratikte neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden kişi vakti daraltarak, farzın bir kısmını vaktin dışında kılacak kadar sınırlamaya giderse, kusurlu sayılır. Özellikle ikinci vakti örneğinde bu durum daha belirgindir. Eğer vakti daraltmak, niyetin belirlenmesini gereksiz kılacak

⁹⁴ Müsâdere ale'l-matlûb (Lat. *petitio principii*): Mantıkta bir yanlışlığı ifade eden terimdir. Bu yanlışlığı, bir akıl yürütmede sonucun, kendisini kanıtlamak için sunulan öncüllerde örtük olarak zaten kabul edilmiş olmasından kaynaklanır ve bu nedenle informel bir mantık hatası oluşturur. Bazen, öncül konumundaki önermelerde küçük terim ile orta terim aynı anlama geldiğinde, kıyas yeni bir bilgi sağlamaz. Mantıkta bu duruma da "müsâdere ale'l-matlûb" denir. Örneğin: İnsan beşerdir. Her beşer gülen hayvandır. O halde insan gülen hayvandır. Burada "insan" ile "beşer" aynı anlama geldiğinden, kıyastan beklenen sonuç elde edilmemiş ve sadece bir mugalata yapılmıştır. Dolayısıyla, argüman yeni bir bilgi sunmaz ve savın kendisi, kanıt olarak kullanılan öncüllerde zaten varsayılmıştır. Bkz. Mahmut Kaya, "Mugalata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/372.

⁹⁵ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 46-47; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/406.

bir sebep olsaydı, aynı şey ikindi namazı için de geçerli olurdu. Oysa, ikindi namazını vaktin sonuna kadar ertelemek, İslam âlimlerinin icmasıyla mekruh kabul edilmiştir. Bu nedenle, mükellefin vakti bu kadar daraltması, kusurlu bir davranış olarak değerlendirilir.⁹⁶

5.3. Geniş Zamanlı Vacipler İçin Mükellefin Özel Vakit Tayin Etmesi

Bu bölümde, Molla Hüsrev, eda ile ilgili bir başka önemli noktaya dikkat çekmektedir: Şâri tarafından belirlenmiş vaktin belirli bir kısmı, yalnızca ibadetin fiilen yerine getirilmesi için mükellef tarafından tayin edilebilir mi? Molla Hüsrev'e göre mükellef, "Bu vakti eda için belirledim" dese, o vakitte namazı ister kılsın ister kılmayın, muayyen vakit eda için belirlenmiş sayılmaz. Zira Şâri vakit konusunda mükellefi serbest bırakmış ve vaktin belirli bir kısmında ibadetin yerine getirileceğini zorunlu kılmamıştır. Mükellef, namazını vakti içinde dilediği bir zaman diliminde kılabilir. Eğer mükellef, Molla Hüsrev'e göre, sözlü olarak vaktin bir kısmını belirleyebilseydi, bu durum hüküm koymada Şâri'e ortak olmak anlamına gelirdi. Çünkü mutlak olan bir hükmü sınırlamak (takyyid), hükmün neshedilmesi anlamına gelir.⁹⁷

Ancak eda ile vaktin bir kısmını fiilen belirleme durumu bu kuraldan farklıdır. Çünkü eda, emre uymanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkar ve bu nedenle emrin kapsamına dahildir. Bu durumda, mükellefin eda ile vakti belirlemesi, Şâri'in hüküm koyma yetkisine müdahale anlamına gelmez; aksine bu, verilen emrin ifası olarak kabul edilir.

Molla Hüsrev bu noktada şöyle bir itiraz dile getirilebileceğinden bahsetmektedir: Kulun vaktin bir kısmını belirleme yetkisi olmaması ile bir kölenin cinayet işlemesi durumunda, efendisinin köleyi mağdura teslim etmek ya da fidye vermek arasında tercih yapma hakkı arasındaki fark nedir? Zira efendi, fidye vermeyi seçerek bu tercihinin sözlü olarak belirleyebilir ve bu câizdir.⁹⁸

Molla Hüsrev bu itiraza şu şekilde cevap verir: Allah hakları ile kul hakları arasındaki temel fark, Allah haklarında asıl amaç fiilin bizzat kendisinin yerine getirilmesidir. Fiilin mahalli ise bu fiile tâbidir. Yani ibadet söz konusu

⁹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 47; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/408.

⁹⁷ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 47; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/408.

⁹⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 47; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/408.

olduğunda, fiilin gerçekleşmesi esastır ve bunun hangi zaman diliminde yapılacağına dair sözlü bir belirleme gerekmez. Ancak kul hakları konusunda asıl olan, hak sahibinin hakkını talep edebileceği şekilde hakkın mahallinin belirlenmesidir. Bu belirleme, fiilen bir işlem yapılmasıyla olabileceği gibi, sözlü bir açıklamayla da yapılabilir. Bu nedenle efendinin, fidye vermeyi sözlü olarak belirlemesi câizdir; çünkü bu, hak sahibinin talebini yerine getiren bir tercihtir.⁹⁹

Sonuç

Bu çalışma, “*Mirkâtü'l-vüŷûl ilâ 'ilmi'l-uŷûl*” ve şerhi “*Mir'âtü'l-uŷûl fi şerhi Mirkâti'l-vüŷûl*” adlı eserler bağlamında Molla Hüsrev'in fıkıh usulü açısından geniş zamanlı vacipler konusundaki görüşlerini analiz ederek, onun bu alandaki katkılarını ve Hanefî mezhebi içindeki konumunu ele almıştır.

Çalışmada ele alınan başlıklar doğrultusunda ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Öncelikle, vakit kavramının fıkıh usulü bağlamında ele alınışı incelenmiş ve Molla Hüsrev'in vakti üç temel işleviyle değerlendirdiği görülmüştür: zarf, şart ve sebep. Ona göre vakit, ibadetin icra edildiği bir “zarf” olarak fonksiyon görürken, aynı zamanda edanın geçerli olabilmesi için bir “şart” ve mükellef üzerine yükümlülük getiren bir “sebep” olarak da işlev görmektedir. Bu üçlü yapı, Hanefî mezhebinde vakit kavramının nasıl ele alındığını anlamak açısından kritik bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, vakit hem edanın vücûbunu doğuran bir unsur hem de ibadetin gerçekleştiği zemin olarak anlaşılmalıdır.

İkinci olarak, geniş zamanlı (müvessa') vaciplerin mahiyeti tartışılmış ve Molla Hüsrev'in, bu tür vacipleri belirli bir vakit içerisinde eda edilmesi gereken ibadetler olarak ele aldığı görülmüştür. Geniş zamanlı vacipler, mükellefe belirli bir zaman dilimi içinde eda etme serbestliği tanır. Bu noktada, Şâfiî ve Mu'tezile mezheplerinin mutlak emrin fevre delalet etmesi gerektiği yönündeki görüşlerine karşı çıkmış, Hanefî mezhebinin geniş zaman anlayışını savunmuştur. Ona göre, bir ibadetin eda edilmesi için belirli bir vakit verilmesi, mükellefin esneklik içinde ibadeti yerine getirmesine olanak tanır ve bu durum, yükümlülüğün yerine getirilmesini kolaylaştırır.

⁹⁹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 47; Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*, 1/410.

Üçüncü olarak, ikinci namazının ihmîr vaktinde edası konusundaki tartışmalar ele alınmış ve Molla Hüsrev'in bu meseleye getirdiği açıklamalar değerlendirilmiştir. İkinci namazının vakti içinde eda edilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte, ihmîr vaktinde kılınmasının Şâri' tarafından tanınan bir esneklik çerçevesinde değerlendirildiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, sabah namazıyla ikinci namazının kıyaslanamayacağını ve sabah namazının tüm vaktinin kâmil olduğu için herhangi bir eksikliğin affedilmeyeceğini savunmaktadır.

Dördüncü olarak, mutlak emirlerin ferve veya terâhîye delalet edip etmediği konusundaki tartışmalar incelenmiş ve Molla Hüsrev'in, mutlak emrin ferve delalet ettiği yönünde görüş bildirenleri eleştirdiği görülmüştür. Ona göre, mutlak emir terâhîyi mümkün kılar ve bu nedenle geniş zamanlı vacipler açısından bir emir verildiğinde, bu emrin belirlenen vakit içerisinde herhangi bir noktada yerine getirilmesi mümkündür. Ayrıca, mutlak emrin bağlayıcılığı konusunda Hanefî mezhebinin görüşü, mükellefe kolaylık sağlayan bir yaklaşım sunmaktadır.

Beşinci olarak, vâcibin edâsı ve kazâsı bağlamında vakit kavramı ele alınmış ve Molla Hüsrev'in, vakti sadece ibadetin edâsı için bir çerçeve olarak değil, aynı zamanda ibadetin kazâ edilme durumunu belirleyen bir unsur olarak değerlendirdiği görülmüştür. Meşru bir gerekçe ile vaktinde yerine getirilmeyen ibadetlerin kazâsının, ibadetin niteliğine göre farklı hükümler içerdiği belirtilmiştir. Kazâ durumunda, bir ibadetin vüçûbuna sebep olan zamanın, spesifik bir an olmadığı, geniş zamanın tamamı olduğu belirtilmiştir. Böylece ibadetin edâ veya kaza edilmesi açısından vaktin nasıl işlev gördüğü ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Son olarak, mezhepler arası ihtilafların geniş zamanlı vacipler bağlamında değerlendirilmesi ele alınmış ve Molla Hüsrev'in, Hanefî usulü çerçevesinde bu tartışmalara nasıl yaklaştığı ortaya konmuştur. Özellikle, Şâfiî ve Mu'tezile ekollerinin görüşlerini eleştirerek, Hanefî usul geleneğinin bu konuda sistematik bir çerçeve sunduğunu vurgulamaktadır. Hüsrev'in, vakit kavramını daha esnek bir çerçevede ele alarak, mükellefe kolaylık sağlayan bir sistem oluşturduğu ve ibadetlerin vakitle kayıtlanmasının nasıl anlamlandırılması gerektiğini detaylandırdığı görülmektedir.

Genel olarak, Molla Hüsrev'in vakit konusundaki görüşleri, Hanefî mezhebinde geniş zamanlı vacipler kavramına dair güçlü bir teorik temel oluşturmuş ve hem mezhep içi hem de mezhepler arasındaki farklılıkları anlamaya yönelik önemli katkılar sunmuştur. Sonuçta bu çalışma, onun fıkıh usulü içindeki konumunu belirginleştirerek, vakit anlayışının geniş zamanlı vacipler üzerindeki etkisini detaylı bir şekilde analiz etmeye çalışmıştır.

Kaynakça

- Abdülaziz el-Buhârî, Ahmed b. Muhammed el-Ĥanefî. *Keşfu'l-'esrâr an-usul-i Fahri'l-İslam el-Pezdevî*. 4 Cilt. İstanbul: Şirketü's-sahafeti'l-İslâmiyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muştafa Dîb el-Buġâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Büyük Haydar Efendi. *Usul-i Fıkıh Dersleri*. ed. M. Çevik - K. Meral. Meral Yayınları, 1966.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Füsûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Omer b. 'Îsâ. *Takvîmu'l-Edille fi'l-Uşûli'l-Fıkh*. thk. Ĥalîl Muĥyiddîn el-Meyyis. b.y.: y.y., 1421/2001.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. 'Alî et-Tayyib el-Basrî el-Mu'tezilî. *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*. thk. Halîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî. *Fusûlu'l-Bedâi' fi Usûli's-Şerâ'i'*. thk. Muhammed Huseyn Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Hallâf, Abdülvehhab. *İlmü usuli'l-Fıkh ve hulâsatu târîhi't-teşrî'*. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1431.
- İbn Emîri'l-Hâc, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-Tahbîr alâ Tahrîri'l-Kemâl b. Humâm*. 3 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1403/1983.
- İbn Melek. *Şerhu Menâri'l-envâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1308.

- İlhan, Avni. "Ebû Hâşim el-Cübbâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Envâru'l-Burûk fî Envâri'l-Furûk*. 4 Cilt. b.y.: Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- Kaya, Mahmut. "Mugalata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Koca, Ferhat. "Mir'âtü'l-Usûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/148. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Fıkıh Usulü Mirkâtü'l-vüsûl Tercümesi ve Şerhi*. çev. Haydar Sadıkoğlu. İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2. Baskı, 2014.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Mir'âtü'l-usûl şerhu Mirkâti'l-vüsûl*. İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmânî, 1321.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl - Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl (Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü)*. çev. Davut İltaş. 2 Cilt. İstanbul, 2024.
- Müslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Aḥmed. *el-Menâr fî-Usûli'l-Fıkh*. İstanbul: Dersaadet, 1326.
- Pezdevî, Fahrü'l-İslâm Alî b Muhammed el-Hanefî. *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. Medine: Darü's-Sirac, 2014.
- Serahsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme. *Usûlu's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2005.
- Seydişehrî, Mahmud Es'ad. *Telhisu Usuli'l-Fıkh*. İzmir: M.Nikolaydi Matbaası, 1313.
- Şâfiî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.

- Şirin, Şükrü. "Müşkil Vakit Dilemması: Doktrinden Pratiğe Hac Örneği". *Kilitbahir* 21 (18 Eylül 2022), 44-66.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Misrî. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdilhak. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Omer b. Abdullâh. *et-Telvîh ale't-Tavdîh li-metni't-Tenkâh fî-Usûli'l-Fıkh*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü Muhammad Ali Sabîh ve Evladuhû, 1957.
- Tûfî, Ebu'r-Rebi' Süleymân b. Abdulkavî b. el-Kerîm es-Sarsarî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 3 Cilt. Müessesetu'r-risâle, 1407/1987.
- Ümütli, Mehmet. "Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler (Vakit Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2019), 123-139. <https://doi.org/10.33420/marife.554090>
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Vakit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cübbâi, Ebû Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/99-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Vecîz fî-Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî*. Dâru'l-Hayr, 2.Baskı., 1428.